हिंदी और मराठी साहित्य में
नए साहित्यिक प्रवाह

(प्रधानाचार्य डॉ. सौ. पार्वती देशमाने जी के
सेवापूर्ति के उपलक्ष्य में गौरवग्रंथ)

मुख्य संपादक

डॉ. म. द. क्षीरसागर — डॉ. राजश्री तावरे

संपादक मंडल

डॉ. बळीराम राख — डॉ. ललिता राठोड
डॉ. शाम सानप — डॉ. अशोक घोळवे

आर.के.पब्लिकेशन
मुम्बई

Scanned with CamScanner

- [illegible] स्त्री आत्मकथन विमर्श
  - प्रा.डॉ.सौ. [illegible] 80
- हिंदी सिनेमा का समाज पर प्रभाव
  -प्रा. [illegible] 84
- बदलते परिप्रेक्ष्य में हिंदी सिनेमा और नारी
  -प्रा. जी.वी.उपमवार 90
- स्त्री विमर्श और समकालीन महिला लेखन
  - डॉ. द्वारिका गिते (मुंडे) 97
- हिंदी सिनेमा में स्त्री विमर्श
  - सहा.प्रा.के.एच. वाघमारे 103
- निराला के काव्य में प्रयोगशीलता के विविध आयाम
  - डॉ. राहुल शुक्ला एवं अरुण कुमार 110
- समकालीन लेखिकाओं के उपन्यासों में कामकाजी स्त्री विमर्श
  - अश्विनी करपे 118
- समकालीन उपन्यासों में चित्रित किसान जीवन
  - रामेश्वर वाढेकर/ विकास वाघमारे 126
- कृष्णा सोबती के कथा साहित्य में ग्रामीण जीवन
  - श्री विकास मछिंद्र परदेशी 129
- हिंदी उपन्यास 'जंगल के फूल' और मराठी उपन्यास 'झेलझपाट' में आदिवासी विमर्श
  - राजेश्वरी 133
- प्रेमचंद की रचनाओं में दलित विमर्श
  - वरुणराज तौर 137
- परशुराम शुक्ल के काव्य में बाल विमर्श
  - श्री. अजित विठ्ठल लिपारे 142

खंड - II

- मराठवाड्यातील स्त्री लेखिकांचे योगदान
  - प्राचार्य डॉ. दीपा क्षीरसागर 149
- स्त्री-वादी साहित्य
  - ललिता गादगे 156
- दलित कविता आणि अमेरिकन ब्लॅक पोएट्री
  - डॉ. ऋषिकेश कांबळे 162
- भटक्या-विमुक्त स्त्रियांची आत्मकथने
  - प्रा.डॉ. सदाशिव सरकटे 167
- मराठवाडा : कथाकथनातील नवी पिढी
  - प्रा डॉ. भास्कर बडे 174
- ग्रामीण साहित्य प्रवाह ची वैशिष्ट्ये
  - प्रा. डॉ.मधुकर क्षीरसागर 183
- मराठी दलित स्त्रियांची आत्मकथने : एक अभ्यास
  - प्राचार्य डॉ.आशा मुंडे 191
- साठोत्तरी लेखिका आणि भाषिकता
  - डॉ. अशोक घोळवे 198
- कविता शोध सम्यक जाणिवांचा
  - चंद्रकांत चव्हाण 201
- मराठी साहित्यातील स्त्री
  - प्रा.डॉ. भास्कर मुरलीधर आहिरे 208
- स्त्री विमर्श
  - प्रा. संगीता घुगे 211
- स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहाची वैशिष्ट्ये
  - प्रा. किरण जगदाळे 217

Scanned with CamScanner

ISBN : 978-93-86579-82-9

प्रथम संस्करण : 2019

© संपादक : संपादक मंडल

प्रकाशक :

आर. के. पब्लिकेशन

1/12, पारस दूबे सोसायटी,
ओवरी पाड़ा, एस.वी. रोड,
दहिसर (पूर्व), मुंबई - 400068
Phone : 9022521190, 9821251190
E-mail : publicationrk@gmail.com

अक्षर संयोजन : राजेंद्र लाड
E-mail : ludrajan2020@gmail.com

आवरण : सुनील निम्बरे

मूल्य : ₹ 375/-

Hindi Aur Marathi Sahitya Me Naye Sahityik Pravah Edited By Dr. M. D. Kshirsagar & Dr. Rajshree Taware

Scanned with CamScanner

भटक्या विमुक्त स्त्रियांची आत्मकथने

- प्रा. डॉ. सदाशिव सरकटे

आत्मचरित्र वाङ्मय प्रकाराने मराठी साहित्य व अनुभव समृद्ध झाले आहे. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, साहित्य कलेचा क्षेत्रातल्या अनेक कर्तबगार पुरूषांनी मोठ्या प्रमाणात आत्मचरित्रे लिहिली. आयुष्याच्या शेवटच्या टप्प्यावर आपल्याच आयुष्याचा तटस्थपणे आढावा घेऊन प्रेरणा देणारे चांगले-वाईट अनुभव मांडून नव्या पिढीला चुका सुधारण्याची जणू संधी अनेक आत्मचरित्रकारांनी दिली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये ग्रामीण-शहरी, दलित, आदिवासींना शिक्षणाची संधी मिळाली. शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या दलित ग्रामीण आदिवासी, महिलावर्गात शैक्षणिक जागृती झाल्याने त्यांना शिक्षणाने भान आले. दलित नवशिक्षितांनी तर तरुण वयातच आपला उन्मेश स्वकथनातून प्रकट केला. मराठी साहित्यात दलित आत्मकथनाचा एक प्रवाह निर्माण झाला. आदिवासी भटक्यानीही आपले क्रंदन आत्मकथनातून व्यक्त केले. डॉ.आंबेडकरांच्या विचार कार्यांनी जागृत झालेल्या दलितांबरोबर दलित स्त्रियांनीही आपल्या दुहेरी दलितत्वाचे भोग आपल्या आत्मकथनातून मांडले. गावकुसाबाहेरचा दलित वर्ग जागृत होत असला तरी स्वातंत्र्याचा सूर्य अद्याप आदिवासी भटक्यांच्या जीवनात प्रकाश देऊ शकला नाही. अशाही स्थितीत तुरळक स्वरूपात शिक्षित, अल्पशिक्षित, आदिवासी, भटक्यांनी आपले दुःख, दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धेने झाकाळलेले जीवन जगासमोर मांडले. आदिवासी भटक्या स्त्रिया भटक्यापेक्षा भटक्या उपेक्षित होत्या. त्यातही काही शिक्षित, अल्पशिक्षित स्त्रियांनी आपल्या जीवन जगण्याची व्यथाची उर्मी आत्मकथनातून मांडली त्यात सिंधुताई सपकाळ या गोपाळ समाजातील स्त्रीने 'वनवासी' या आत्मकथनातून आपला अंधाराकडून प्रकाशवाटेकडे जाणारा अत्युच्च शिखर गाठणारा जीवन प्रवास मांडला आहे.

सिंधुताईंच्या 'मी सिंधुताई सपकाळ' या चित्रपटाने 'वनवासी' या आत्मकथनाला कला साहित्य क्षेत्रात नाव मिळवले आपल्या गाण्याच्या कार्यक्रमातून कर्मकहाणीच्या शैलीपूर्ण भाषणाने जनमाणसाच्या हृदयाचा ठाव घेतला. भटक्या आदिवासीसाठींच्या आंदोलनाने स्वसमाजाची बांधिलकी जोपासतांना राजकीय पटलावर ओळख निर्माण केली. हजार अनाथ मुलांची आई होऊन मानवतेचा पान्हा सोडून जीवन देणाऱ्या

Scanned with CamScanner

[illegible]

[illegible] आपल्या जीवनकार्याचा [illegible] सिंधुताईंचा जीवन प्रवास प्रेरणादायी आहे.

त्यांचे 'वनवासी' हे आत्मकथन पुरुषप्रधान संस्कृती आणि शोषणव्यवस्थेमुळे मूल्यहीन जीवन जगण्यात आदर्शवत ठरलेल्या एका स्त्रीची यशोगाथा आहे. वर्धा जिल्ह्यातील पिंपरी या गावात गोपाळ या भटक्या विमुक्त जातीत अभिमान साठे यांच्या कुटुंबात जन्मलेली चिंधी चौथीपर्यंत शिकली. बाराव्या वर्षीच थोराड दिसणाऱ्या चिंधीचा बालविवाह झाला आणि चिंधी आता सिंधुताई श्रीहरी सपकाळ म्हणून नवरगावला नांदायला गेल्या. सुखी संसाराचे स्वप्न पाहणाऱ्या सिंधुताईंच्या जीवनात दुःखच दुथडी भरून वाहू लागले. म्हशी चारणारा काठीवाला ढोरकी नवरा ढोरांना मारणाऱ्या काठीने वेदम मारून आपले पुरुषी वर्चस्व ठेवू लागला. बायको एक भोगण्याची वस्तू म्हणून थोराड नवरा हवे तसे भोगायचा नवऱ्याने चौदाव्या वर्षी आईपण लादले. आपल्यावरील लैंगिक अत्याचाराबाबत त्या म्हणतात, ''नियतीने मला फुलायची संधीच दिली नाही, माझ्यावर दररोज बलात्कार होत गेला.'' तीन मुले झाली मात्र मुले दूध पिण्यापुरती तिच्याकडे असत एरवी सासु नातवांना आपल्याजवळच ठेवीत, ''मला मुले असूनही मी आई नव्हती.'' अशी आईपण हिरावून घेतलेली व्यथा त्या मांडतात. घरात सासूची चलती होती. नवरा ढोरकी असल्याने घरातला कारभार लहान दिराकडे होता. जावा, नंदा, सासू आणि दिराकडून सतत त्रास होत होता. सासूच्या सांगण्यावरून नवरा खूप मारीत असे. सर्वांसाठी स्वयंपाक करून खाऊ घालणाऱ्या सिंधुताईंना मात्र पोटभर खायला मिळत नव्हते. सासरचा त्रास आणि माहेरच्यांनी टाकून दिले अशा अवस्थेत सिंधुताई वनवासी होत्या झाल्या.

असे असले तरी सिंधुताई कणखरपणे दुःखाला सामोरे जाऊन परिस्थिती बदलण्याची वाट पाहत होत्या. मात्र त्यांना जीवनात कौटुंबिक-सामाजिक दुहेरी संघर्ष करावा लागला. कुटुंबात होणारी ससेहोलपट सहन करीत असताना नवरगावचाच दमडाजी भटक्या आदिवासी वर अन्याय करत होता. त्याने फॉरेस्टची 35 एकर जमीन बळकावून साऱ्या जंगलावर आपला अधिकार दाखवत होता. फॉरेस्ट अधिकाऱ्याशी संगनमत करून गरीबावर अन्याय करणाऱ्या दमडाजी व अधिकाऱ्याविरुद्ध शेणखताचा लढा सिंधुताईंनी दिला. आजही शेणखताचा पहिला ट्रक निघताना या चिंधीबाईचा जयजयकार केला जातो. सिंधुताईंनी भटक्या आदिवासीसाठी लढा देऊन त्यांच्यावरचा अन्याय दूर केला. मात्र या लढ्याने सिंधुताईंचे कौटुंबिक आयुष्य उद्ध्वस्त झाले. दमडाजीची शेती गेल्याने तो कफल्लक झाला. जीवनातून उठलेल्या दमडाजीने सिंधुताईलाही जीवनातून उठवण्याचे ठरवले. सिंधुताई नऊ महिन्यांची गर्भवती असताना दमडाजीने

[illegible]

लाथाबुक्क्यांनी बेशुद्ध होईपर्यंत मारीत गाईच्या गोठ्यात टाकून दिले. रात्री बेशुद्धावस्थेत तिला मुलगी झाली. शुद्धीवर आल्यावर ओढ्यात पाण्याने बाळाला धुऊन स्वच्छ करून तिने दगडाने नाळ तोडली. दहा दिवस घरासमोर घरात घेतील या भावनेने घरासमोर बसल्या. बाळंतणीला दोन घास देतील या आशेने आशाळभूतपणे वाट पाहिली. मात्र घरातला एकालाही दया आली नाही. सिंधुताई या प्रसंगाबद्दल अस्वस्थपणे मांडतात, ''त्या घरात माझा एक जीव वनवासी झाला, कारण मी आता त्याची कुणीच राहिले नव्हते'' स्वतःच्या शून्य आणि सून्न मनाला सावरत भुकेच्या आकांताने बाळाला घेऊन त्या बाहेर पडल्या. रस्त्याने एका म्हातारीला शिळे अन्न मागितले तिने अन्नाऐवजी आत्महत्या करण्याचा सल्ला दिला. सिंधुताईला तो सल्ला योग्य वाटला आणि त्या आत्महत्या करायला निघाल्या. मात्र जन्मल्यापासून एकदाही न रडणाऱ्या बाळाने जणू जगण्यासाठी प्रथमच हंबरडा फोडला. आईची ममता जागली. आत्महत्येचा विचार मनातून काढून तिने जगण्याचे ठरवले. दरम्यान खरुज झालेल्या कुत्र्याने मैद्याची पुडी पुढ्यात टाकली. पळसाच्या पानावर ओढ्याच्या पाण्याने पीठ मळून काट्या-कुट्यापासून तयार केलेल्या निखाऱ्यावर भाजून भाकर खाल्ली. देवळात राहताना नवऱ्याने भिकारी ठरवून एका ट्रकवाल्याला पैसे देऊन ट्रकमध्ये टाकले मात्र ट्रकवाल्यातल्या माणसाने तिला तिच्या माहेराला सोडले.

बाळासाठी जगणारी सिंधूतली आई परिस्थितीसमोर लढण्यात तयार झाली मात्र सिंधुताईची आई क्रूर निघाली. तिने, ''बाईग ! तू कुठेही जा ! वाटल्यास रेल्वे लाईनवर जाऊन मर पण माझ्या घरी येऊ नको. कारण तुझा नवरा तुला झालेली मुलगी माझी नाही म्हणतो.'' उपाशी मुलगी आईला जीवनाचे भिक मागत होती. मात्र आईने हातावर कण्या टाकून हाकलून दिले. बाळंत रोगाने जर्जर झालेली सिंधुताई काही दिवस वर्धेच्या सरकारी दवाखान्यात राहिली.

सिंधुताईचा वनवास खऱ्या अर्थाने सुरू झाला. पोटासाठी भटकंती करीत असतांना एका झाडाखाली बाळाला झोपवताना डोळे मिटून ती गाणे म्हणताना समाजाविषयी बोलत नाही. फुले-आंबेडकर कर्वेंचा वारसा सांगत नाही. असे असले तरी भटक्या आदिवासींसाठीचा लढा आणि अनाथासाठी त्यांचे त्यांचे कार्य अधोरेखित होते. प्रभाच्या प्रकरणाने काही प्रश्न निर्माण होतात मात्र एका अल्पशिक्षित वनवासी स्त्रीचे कार्य कौतुकास्पद आणि स्पृहनिय असेच आहे.

'मरणकळा' हे जनाबाई गिऱ्हे या गोपाळ समाजातील भटक्या-विमुक्त स्त्रीचे पहिले आत्मकथन मानावे लागते. 'स्व' मधून समष्टीचे प्रतिनिधित्व करणारी जनाबाई आपल्या

Scanned with CamScanner

[illegible]
आज इथे उद्या तिथे अशा अवस्थेत पोटासाठी भटकंती करीत असतात. आपल्या अंगी असलेल्या कव्ळांना सादर करून, प्रसंगी पोटासाठी भीक मागून, पारंपारिक व्यवसाय करून रानातल्या पशुपक्ष्यांची शिकार करून हे करूनही पोटाची खळगी भरत नसेल तर चोऱ्या करून जगणाऱ्या भटक्यांची संपत्ती त्यांचे बिऱ्हाडच असते. घर नाही, शेती नाही, गाव नाही अशा स्थितीत शिक्षण नाही. भयंकर दारिर्द्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि रुढी परंपरेत जखडलेला समाज विज्ञानवादी जागतिकीकरणाच्या वाटेपासून कोसो दूर आहे. गोपाळ समाज भटका असला तरी पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पगडा असलेल्या या समाजात मुलींना शिक्षण दिले जात नाही. एवढेच काय जातपंचायतीसमोर कुटुंबात आपली व्यथा, गाऱ्हाणे मांडण्याचा अधिकार ही परंपरेने तिच्या कडून हिरावून घेतला आहे.

अशा भटक्या महिलांना उपेक्षित ठेवणाऱ्या समाजात जनाबाईचा जन्म झाला. बाप कफल्लक. भीक मागून जगवणारा. कष्ट करून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करणारा. वेळप्रसंगी चोऱ्या करून मुलींना शिकवणारा. मुलींच्या आजारात पैशासाठी सावकाराची विनवणी करणारा, मुलीच्या आजारात मोसंबी चोरुन आणणारा, मुलीच्या शिक्षणासाठी म्हाताऱ्या आईला मुलीजवळ ठेवून भटकंती करून मुलीला शिकवणारा बाप. जनाबाईंनी भटक्या स्त्रियांच्या उध्दाराचा प्रतिनिधी म्हणून जिवंतपणे साकारला आहे. बापाच्या जीवनाबरोबर आदिवासी भटक्या समाजाचे प्रातिनिधिक रूपही जनाबाईने साकारलेले दिसते. भटक्या जमातीतील गोपाळ स्त्रियांचे दुःख, दारिद्र्य, अज्ञान, अत्याचार आणि वेदनेचे जग मरणकळा मध्ये 'स्व' पुरते मर्यादित न ठेवता समष्टीच्या रूपात प्रत्ययकारीपणे मांडले आहे.

'मरणकळा' या शीर्षकावरूनच या आत्मकथनातील आशय लक्षात येतो. दलितापेक्षाही भयंकर जिणे जगणाऱ्या भटक्यामधील भटक्या स्त्रीची दुहेरी वेदनामय मरणकळा या आत्मकथनातून सुन्न करते. गोपाळ समाजातील जीवघेण्या जगण्याची आणि स्त्रियांच्या व्यथेची कळा वेदनेच्या पलीकडची आंतरिक वेदना या आत्मकथनात वाचायला मिळते. या आत्मकथना मागील भूमिका मनोगतातच जनाबाई व्यक्त करतात, ''या मरणकळांत होरपळणाऱ्या गोपाळ स्त्रियांच्या आसवांची, हुंदक्यांची कदर कोण करणार? ...कठोर दगडी काळजालाही पाझर फुटावा असं आम्हा गोपाळ स्त्रियांचं जगणं आणि मरणं आहे.'' 'मरणकळा' वाचताना जाणवते की जनाबाई दलित भटक्या स्त्रियांचेच प्रतिनिधित्व करित नाही. स्त्री समष्टीच्या दुःखाला वाचा फोडण्याचे काम मरणकळाच्या निमित्ताने झाले.

नगर जिल्ह्यातील पाथर्डीतल्या सांगवीला गोधडीच्या पालात जन्म झाल्याचे त्या

[illegible]
कडक बंधनात अडकलेल्या या समाजाला कित्येक पिढ्या शिक्षणाची संधी मिळाली नव्हती. स्वातंत्र्य मिळूनही लोकशाही देशातले कायदे यांना माहित नाही जातपंचायतीचे कठोर कायदे पाळणे त्यांना बंधनकारक आहे.

स्त्रीला कुटुंबात स्वतंत्र नाही. हा समाज मागासलेला असला तरी हुंडा पद्धत आहे. पोटजातीनुसार मुलींचा सौदा होतो. नवऱ्याकडे न राहणाऱ्या स्त्रीचे जिवंतपणीच श्राद्ध केले जाते. समाजात जणू ती मेलेली असते. कौटुंबिक स्त्रीने आपले पावित्र्य जपणे बंधनकारक आहे. नवऱ्याने कितीही त्रास दिला तरी तिला जाब मागण्याचा अधिकार नाही. स्वकीयांकडून होणारा त्रास ती सोसते. शिवाय जातीव्यवस्थेचे मागासलेपणाचे चटकेही ती सहन करते: भटक्या स्त्रियांवर पुरोगामी म्हणवणाऱ्या भोगवादीची वाईट नजर असते. कायद्याचे रक्षण करणारे पोलीस अधिकारी चोरीच्या आरोपाखाली अनेक वेळा स्त्रीयांवर शारीरिक लैंगिक अत्याचार करतात. निसगार्नेही त्यांना वाऱ्यावर सोडले आहे. वेळ प्रसंगी अनेक स्त्रिया भटकंती करताना उघड्यावर बाळंत होतात. दारिर्द्यात पोटभर खावला मिळत नाही. पालावर राहतांना दवाखान्यात जायला पैसे मिळत नाही. घरगुती उपाय करून अंधश्रद्धेच्या कचाट्यात तिला अडकवले जाते. अनेक स्त्रियांना बाळंतरोग होतात. कधी-कधी बाळंतपणात त्या दगावतात. भटक्या-विमुक्त स्त्रियांचे जीवन म्हणजे खरोखर मरणकळाच होय. शिक्षणापासून सारा समाज वंचित असल्याने या समाजात फार मागासलेपण आहे. मुलींना शिकवणे तर या समाजात पाप मानले जाते.

जनाबाईला जिद्दीने बाबाने शिकविले. तेव्हा स्वकीय नातेवाईक जातपंचायतीकडून त्यांना खूप त्रास झाला. बायको नको ते बोलत. मात्र भटक्या दारिर्द्य अवस्थेतही प्रसंगी भीक मागून जनाबाई डी.एड.पर्यंत शिकल्या. उपाशी बापाने मुलीच्या सुखाचे स्वप्न पाहून मुलीला शिकवले. एवढेच नाही तर शिक्षित मुलगा शोधून जनाबाईचे लग्न केले. पुढे दोघेही शिक्षक झाले. मागास समाजात जन्मल्यामुळे पारंपरिक अज्ञान दारिद्र्याचा त्रास झाला. तरी जनाबाईच्या मरणकळा प्रसववेदने सारख्या होत्या. जनाबाईने जे भोगले ते फक्त जनाबाईचे जीवन नव्हते तर एकूण भटक्या-विमुक्त स्त्रियांच्या वाट्याला या व्यवस्थेने दिलेले स्त्री समस्येचे दुःख होते. 'मरणकळा' स्त्री समष्टीच्या कळा वाटतात. या आत्मकथनाने भटक्या विमुक्तांचे जग दृग्गोच्चर होते.

कोल्हाटी जमातीत जन्मलेल्या नलिनी लढके यांचे 'सत्यशोधकाची वारस' हे आत्मकथन फुले-आंबेडकरी चळवळीचा पुरोगामी मानव्याचा वारसा घेऊन आयुष्यभर समाजसेवा करणाऱ्या विदूषीचे अनुभूतीतून साकारलेले प्रेरणादायी संशोधनच आहे. 1922 ला भटक्या-विमुक्त कोल्हाटी जातीत जन्मलेल्या नलिनीचा जीवन संघर्ष

Scanned with CamScanner

[illegible]
चक्रव्युहात अडकलेल्या समाजाला आयुष्यभर पोटासाठी भटकंती करावी लागते. कोल्हाटी जमातीत डोंबाऱ्याच्या जीवघेण्या खेळात लहान मुलांकडून कसरतीचे खेळ करून पोटाची खळगी भरण्यासाठी हात पसरवून भीक मागावी लागते. मुलींना तमाशात नाचावे लागते. घरंदाज म्हणवणाऱ्या आंबट शौकिन उच्चभ्रू समाजाकडून कोल्हाटी जमातीतल्या मुली, स्त्रियांचे लैंगिक शोषण करून त्यांना वेश्या बनविले जाते. गावाचे प्रमुख पाटील हव्या त्या कोल्हाटी मुलींना साडीचोळी देऊन त्यांच्या गळ्यात हार टाकून 'चिरा' फाडण्याच्या वाईट प्रथेने रखेल बनवितात. खायला देऊन त्यांना भोगतात. मात्र मूल झाले तर आपले नाव वारस म्हणून देत नाही. पोटासाठी भटकंती करणाऱ्या या जमातीवर पदोपदी अन्याय होतात. वेळ प्रसंगी त्यांना चोऱ्या कराव्या लागतात. मागास असलेल्या या जमाती रुढी प्रथांनी भरकटलेला आहे. रितीभाती आणि जात पंचायतीच्या कडक बंधनात अडकलेल्या या समाजात जन्मलेल्या नलिनीताई ना त्यांच्या भावंडांनी वडिलांनी अशा जातीच्या पारंपारिक कार्यक्रमापासून दूर ठेवले. नलिनीताईच्या वडिलांचा संबंध परिवर्तनवादी लोकांसोबत आल्याने त्यांना आपल्या मुलींना शिक्षण दिले. महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधकी चळवळीचे वारे महाराष्ट्रातून वाहत असताना सावित्रीबाईचा स्त्री शिक्षणाचा वारसा घेऊन नलिनीताई उच्च शिक्षित झाल्या. अमरावतीच्या भागात सत्यशोधकी चळवळीची मशाल हातात घेऊन जागृती करणारा ध्येयवादी तरुण आनंदराव लडके सोबत नलिनीताईची ओळख झाली. या दोघांना सत्यशोधकी कार्यकर्त्यांनी एकत्र आणले. आनंद नलीनीच्या रूपाने विदर्भात सावित्री ज्योतीच्या सत्यशोधकी चळवळीला गती मिळाली. आनंदराव लडके या माळी समाजात जन्मलेल्या सत्यशोधकाने कोल्हाटी समाजात जन्मलेल्या नलिनीताई सोबत विवाह करून परिवर्तनाचे एक पाऊल पुढे टाकले. आनंदराव पुरोगामी असले तरी घरचे आणि नातेवाईक जात चक्रात अडकलेले. कोल्हाटी जमातीत जन्मलेल्या नलिनीताईना या जातिव्यवस्थेच्या मानसिकतेचा प्रत्यक्ष संसारात खूप त्रास झाला. पहिल्या मुलांचा जन्म झाल्यावर कडू भोपळ्याचे मूल म्हणून त्यांची अवहेलना सहन करावी लागली. आनंदराव सत्यशोधकी चळवळीतले महत्त्वाचे पुरुष असल्याने त्यांच्याकडे कार्यक्रमांची वर्दळ असे. येणाऱ्या-जाणाऱ्या पाहुण्यांचे चहा-पान, जेवणाचे आदरातिथ्य करण्याची जबाबदारी नलिनीताईंनी समाजसेवेचे व्रत म्हणून स्वीकारले. नलिनीताई शिक्षक असल्याने आणि त्यांचा पिंड हा चळवळीचा असल्याने त्यांनी पतिसोबत स्वतःला प्रत्यक्ष समाजकार्यात झोकून दिले. दलित, शोषित, पीडित महिलामध्ये जागृत करणारे भाषणे करीत अन्याय-अत्याचारी विरुध्द आंदोलने केली. 14 एप्रिल 1945 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जयंतीनिमित्त त्यांनी चळवळीला पूरक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या

[illegible] म्हणून त्यांचे नाव झाले. डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या हिंदूकोड बिलासंदर्भात त्यांनी महिला जागृती करणारे अनेक भाषणे दिली. हिंदूकोडबील स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा जाहीरनामाच असल्याचे त्यांनी शहरात खेड्यापाड्यात जाऊन सांगितले. अशा भाषणाने नगरपालिकेकडून त्यांना शिस्तभंगाची नोटीस मिळाली. आपण नगरपालिकेचे कर्मचारी असलो तरी व्यक्ती स्वातंत्र्य म्हणून मत मांडण्याचा अधिकार असल्याचे खणखणीत उत्तर दिले. आनंदरावसारखा समाज सुधारक ध्येयवेडा शिक्षक पदोपदी त्यांचा सोबत असल्याने त्यांच्या समाजसेवेच्या कार्याला बळ मिळाले.

सर्व परिवर्तनवादी चळवळीत काम करणाऱ्या नलिनीताईला 1948 साली धामणगाव येथे भरलेल्या दलित महिला परिषदेचे अध्यक्षपद मिळाले. एक महिला म्हणून स्वतःवर बंधन न लादता खेड्यापाड्यात उन्हातानात जाऊन जागृतीचे कार्य केले. घराची जबाबदारी सांभाळून मुलांना उच्चशिक्षित करणाऱ्या नलिनीताईंनी समाजाचा संसार सांभाळला त्यांच्या चौफेर कार्यामुळे त्यांना दलित मित्र पुरस्कार, सावित्री पुरस्कार, आदर्श शिक्षक पुरस्कार असे अनेक पुरस्कार मिळाले. एवढेच नाही तर त्यांच्या पन्नास वर्षाच्या समाजकार्याची दखल घेऊन परिवर्तनवादी कार्यकर्त्यांनी अमरावती येथे त्यांचा नागरी सत्कार घेऊन लाख मोलाचे कार्य करणाऱ्यांना नलिनीताईंना लाखाचा पुरस्कार दिला. नलिनीताईना पैसा आणि पुरस्काराचा मोह नव्हताच. त्यांनी तीच रक्कम त्याच स्टेजवर अपंग विकास संस्थेला देऊन देणगी म्हणून दिली.

कोल्हाटी भटक्या विमुक्त जातीत जन्मलेल्या नलिनीताईंनी दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धेत कर्मठता, जातीयता, रुढी प्रथा, जात पंचायतीची कडक बंधने भोगली. सत्यशोधकीय चळवळीत काम करताना शोषित पीडित अन्यायग्रस्तांचे जग पाहिले. आनंदराव सोबत सुखदुःखाचे अनुभव घेत आपले जीवनच समाजासाठी अर्पण करून जागृतीचे कार्य करणारी नलिनीताई खऱ्या अर्थाने फुले-आंबेडकरांचा वारसा घेऊन चळवळ करणारी समष्टीचा सत्यशोधकी वारसाच आहे. ताईच्या आत्मकथना पेक्षा प्रत्यक्षात नलिनीताईंचे समाजकार्यच विदर्भवासीयांचे जीवन घडविणारे आहे. भावी पिढीला 'सत्यशोधकाची वारस' हे आत्मकथन निश्चितच प्रेरणादायी ठरेल यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

1. सिंधुताई सकपाळ - वनवासी , 2. जनाबाई गिऱ्हे - मरणकळा
3. नलिनी लडके- सत्यशोधकाची वारस

- प्रा. डॉ. सदाशिव सरकटे
मराठी विभाग प्रमुख
कला व विज्ञान महाविद्यालय, गढी

Scanned with CamScanner